

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

УДК 343.813

КОВАЛЬОВ А. В.,
аспірант відділу Європейського права та міжнародної інтеграції
Інституту законодавства Верховної Ради України

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ КОНВЕНЦІЙ І ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У статті аналізуються міжнародні конвенції, які забезпечують права та свободи засуджених, наведені питання, які виникають під час застосування міжнародних конвенцій, запропоновані шляхи їх вирішення, а також розглядається практика Європейського Суду з прав людини відносно засуджених осіб в Україні та країнах ЄС.

Ключові слова: Конвенція, декларація, Європейський Суд, права, свободи, засуджених.

Постановка проблеми. За останні десятиріччя міжнародне право старанно вносило свої корективи, поправки до законодавства. Найголовнішим його досягненням є створення міжнародної системи гарантій дотримання прав людини, яка ґрунтується на загальноновизнаних принципах, що знайшли своє закріплення в низці міжнародних договорів як універсального, так і регіонального характеру, однак нині практично відсутній механізм застосування вказаних новел, тому тема нашого наукового дослідження є вкрай актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти впливу міжнародних конвенцій на права та свободи засуджених досліджували такі українські й іноземні науковці, як І. Андрухів, Л. Багрій-Шахматов, О. Тихомиров, О. Джужа, А. Гель, П. Захарченко, О. Колб, В. Львовчкін,

В. Маляренко, М. Мельник, І. Резник, О. Скакун, В. Трубніков, П. Фріс, А. Шевченко, Ю. Шемшученко, О. Ярмиш та інші.

Метою статті є вивчення впливу міжнародних конвенцій і практики Європейського суду з прав людини на забезпечення прав і свобод засуджених осіб в Україні та країнах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку професора М. Козюбра, права людини – це один із найважливіших соціальних і політико-правових інститутів, який об'єктивно є мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості [1, с. 52]. Звідси й випливає дотримання прав людини незалежно від того, у якому статусі вона перебуває. Звичайно, увага, яка приділяється владою обґрунтуванню й мотивуванню автоматичних і правозастосовних обмежень прав засуджених, є головним показником демократії у сфері кримінально-виконавчого права в площині дотримання загально визнаних прав людини.

Розглядаючи процес взаємодії національного й міжнародного права, визначаючи умови ефективності національно-правової імплементації, необхідно відмітити, що крім збереження внутрішніх переконань і дотримання стабільності на правовому рівні, система законодавства (а тим більше кримінально-виконавча система) постійно відчуває потребу в зовнішньому впливі, який прогнозує переналаштування національної системи, її конструктивну дезорганізацію, що підвищує її функціональні якості.

Вітчизняне законодавство поширило компетенцію судів на всі правовідносини, що виникають у державі, і право людини чи громадянина на судовий захист не може бути обмежене за жодних обставин. Особа може звернутися до суду для відновлення порушеного права, якщо вважає, що воно порушене або що чиняться перешкоди для його здійснення. Кількість звернень громадян до суду за захистом порушених прав із кожним роком збільшується, і з'являється потреба звертатися до міжнародних органів судової системи.

У ч. 1 ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу України закріплене право засуджених осіб звертатися з пропозиціями, заявами й скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарання, їхніх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб цих організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян.

Таким чином, кримінально-виконавча система України спрямовує свої функції за вимогою національного законодавства, а точніше, невід'ємної його частини – Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод і практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). Європейський Суд із прав людини, юрисдикція якого визнана нашою державою, є однією з найефективніших наддержавних судових установ,

яка приймає заяви безпосередньо від фізичних осіб і захищає права та свободи людини.

Професор В. Мицик відмічає, що серед наявних правозахисних механізмів особливе місце посідає Європейський суд із прав людини, оскільки, на відміну від класичного міжнародного суду у сфері прав людини, право на звернення до нього не тільки є відкритим і не зумовлюється необхідністю висловлення на це згоди держави-відповідача, його рішення не тільки є юридично обов'язковими для держави-відповідача, але й мають вплив на розвиток правової системи [2, с. 34]

Європейський Суд із прав людини вважається стрижневою інституцією правової системи Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція). Якщо говорити конкретніше, то Конвенція взагалі посідає особливе місце в системі становлення міжнародної системи захисту прав людини. На суспільний розвиток і формування міжнародної системи спочатку мало вплив створення Загальної декларації прав людини ООН у 1948 р. Згодом було прийнято схожу за своїми нормами Конвенцію, яка принесла нові зміни в систему міжнародного захисту прав людини. Такий задум було реалізовано шляхом установа наднаціональної юрисдикції [3, с. 135].

Так, на відміну від Загальної декларації прав людини, Конвенція створила дієвий механізм, який знайшов практичну реалізацію та зайняв лідируючу позицію в захисті прав людини в Європі. Деякі науковці характеризують правову систему як живий організм, даючи визначення, що ЄСПЛ під час вирішення конкретних справ повинен розглядати Конвенцію в якості так званого живого інструмента, тлумачити її з урахуванням сучасних умов.

Так, В. Паліюк зазначає, що цінність Конвенції як живого права полягає в конкретному її наповненні нормами матеріального й процесуального права. Суть цього наповнення полягає в тому, що воно поширюється на невизначене коло ситуацій, яке з часом кількісно та якісно розширюється. Також права й свободи, закріплені в Конвенції, постійно оновлюються, уточнюються, конкретизуються не лише завдяки прийнятим додатковим протоколам, які охоплюють майже весь перелік громадянських і політичних прав, але також і в результаті рішень Європейського Суду з прав людини, що мають силу прецеденту [4, с. 58].

Суд із кожним роком набуває все більшого й більшого авторитету в Європі, про що свідчить зростаюча кількість заяв, а також той факт, що за всі роки існування Суду не було жодної відмови з боку держав із приводу винесених ним рішень і необхідності їх виконання. Адже кожна особа може звернутися саме до цієї наддержавної установи, використавши всі національні засоби захисту своїх прав, і в разі прийняття Судом позитивного рішення на користь заявника держава-відповідач зобов'язана це рішення виконувати. Ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію, Україна зробила її положення частиною національного законодавства й узяла на

себе зобов'язання гарантувати та захищати передбачені Конвенцією права й свободи, тобто також визнала для себе обов'язковими її рішення.

У ЄСПЛ можна оскаржити лише порушення державою в особі її органів, установ, організацій, посадових осіб або інших владних суб'єктів прав людини чи основоположних свобод, які передбачені Конвенцією й протоколами до неї. До таких прав, наприклад, належить право на життя, заборона катувань та іншого нелюдського поводження, право на свободу пересування, право на свободу асоціацій, право на справедливий суд тощо.

Як і всі громадяни, засуджені особи також мають право на звернення до Європейського Суду. Із метою захисту правового статусу осіб, що перебувають у кримінально-виконавчих установах, перешкод законодавчого характеру для відправлення індивідуальних заяв до Суду немає.

Відповідно до ч. 4 ст. 113 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачається направлення кореспонденції Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, до Європейського Суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, до суду та прокуророві. Направлена чи отримана кореспонденція перегляду не підлягає. Відповідно до п. 45 Правил внутрішнього розпорядку відшкодування витрат на пересилання звернень проводиться з коштів, які є на особових рахунках засуджених осіб. У разі відсутності таких коштів пересилання звернень проводиться за рахунок коштів, передбачених кошторисом на утримання установ виконання покарань [5].

Так, на практиці засуджені особи під час звернення до Суду постійно допускають помилки – порушення строку подачі заяви, також заявник звертається до Суду як до найвищої інстанції, що має вплив на Верховний Суд України, з проханням відмінити рішення національних судів. Також основною проблемою є звернення засуджених осіб стосовно порушення певного права, яке не захищається Конвенцією та її Протоколами.

Нині є громадська організація, яка допомагає засудженим особам у процедурі подання заяви до Суду. Вона може порадити заявнику, яким чином краще звернутися до Суду, на чому краще акцентувати увагу, допомагає в отриманні певних документів, наприклад, шляхом направлення звернень до державних органів. Залежно від її можливостей і досвіду в цій сфері громадська організація може відправити скаргу за свій рахунок. Однак, на відміну від державних органів, для яких частіше за все надання відповідей на запити є обов'язком, усі ці дії громадська організація вчиняти не зобов'язана.

Якщо вже детальніше говорити про міжнародний захист прав засуджених осіб у рамках Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, то в більшості випадків Європейський Суд захищає саме право таких осіб щодо порушення їхніх прав на заборону катування, нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження й покарання. Дедалі частіше порушуються права засуджених щодо тримання їх під вартою, право

на захист, право на повагу. На жаль, після 19 років дії Конвенції в Україні проблеми й досі залишаються актуальними. Сам Суд акцентував увагу, що права на свободу й особисту недоторканість постійно констатуються Судом у справах проти України.

Ст. 5 Конвенції гарантує право на свободу й особисту недоторканість, тому й слугує ключовим елементом захисту прав особи. У рішенні у справі «Де Вілде, Оомс і Версип проти Бельгії» Суд зазначив, що право на особисту свободу є особливою умовою, якою кожен повинен користуватися, і позбавлення якої матиме прямий і негативний вплив на користування багатьма іншими правами. Звідси й формуються головні принципи, які Суд застосовує під час розгляду справ, насамперед – принцип презумпції свободи. У ст. 5 є вичерпний перелік винятків, через які особа може бути позбавлена свободи, і лише вузьке тлумачення цих випадків відповідає цілям цього положення – гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи.

Отже, у контексті проблеми позбавлення свободи мають бути чітко врегульовані умови, за яких допускається позбавлення свободи, і гарантії, що мають бути надані затриманим особам. Затримання має бути законним, як із погляду матеріального, так і процесуального права, тобто має існувати законодавчий текст, що дозволяє застосувати обмеження свободи відповідно до вимог закону, і процесуальний – відповідно до процедури, установлені законом. Має бути правильно оформлений ордер – наявність підозри, наявність конкретних підстав. Закон має бути додержаний під час розгляду кожної конкретної справи.

Європейський Суд неодноразово акцентував увагу на порушенні п. 1 ст. 5 Конвенції щодо тримання заявника під вартою незаконно. У з'ясуванні цього питання й у визначенні того, чи було належно дотримано процедуру, яка встановлена законом, Конвенція відсилає до національного законодавства й установлює обов'язок забезпечувати дотримання матеріально-правових і процесуальних норм такого законодавства, водночас вимагаючи також, щоб будь-яке позбавлення свободи відповідало меті ст. 5, що полягає в захисті людини від свавілля.

У справі «Закшевський проти України» від 17 березня 2016 р. за фактом розбійних нападів і за фактом учинення умисного вбивства та замаху на вбивство було винесено постанову про обрання заявнику запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Його було затримано на підставі зазначеної постанови суду 11 листопада 2001 р. Строк тримання заявника під вартою продовжувався чотири рази. Заявник оскаржив останню ухвалу суду, але Верховний Суд України залишив її без змін, зазначивши, що підстав для змін або скасування обраного заявнику запобіжного заходу не було. З 28 липня по 13 жовтня 2004 р. заявник перебував під вартою Харківського СІЗО. У жовтні 2005 р. заявника було визнано винним у бандитизмі, кількох епізодах розбійних нападів, у вчиненні умисного вбивства та замаху на вбивство. Суд, призначивши йому покарання у вигляді довіч-

ного позбавлення волі, посилався на свідчення заявника як підозрюваного, обвинуваченого, зокрема за участю захисника. Верховний Суд України залишив вирок щодо заявника без змін, відхилив скарги заявника на порушення його права на захист на стадії досудового розслідування. Після винесення вироку щодо заявника його було переведено до сектора максимального рівня безпеки до Донецького СІЗО.

До Європейського Суду заявник скаржився за ст. 3 Конвенції у зв'язку з неналежними умовами тримання його під вартою в Харківському СІЗО та застосування до нього наручників у Донецькому СІЗО; за п. 4 ст. 5 Конвенції у зв'язку з відсутністю можливості ініціювати процедуру судового перегляду законності продовжуваного тримання його під вартою; за ст. 6 Конвенції у зв'язку з порушенням його права на захист. Крім того, заявник подав інші скарги про порушення ст. ст. 3, 5, 6, 8 і 13 Конвенції. Розглянувши скарги заявника, ЄСПЛ дійшов висновку, що умови тримання під вартою заявника в Харківському СІЗО, зокрема брак особистого простору в розпорядженні заявника в поєднанні з відсутністю можливості для прогулянок упродовж майже трьох місяців тримання під вартою, були таким поводженням, що принижує гідність. У зв'язку із цим було встановлено порушення ст. 3 Конвенції. За ст. 5 Конвенції Суд дійшов висновку, що в заявника на стадії досудового слідства та судового розгляду не було можливості скористатись ефективною процедурою перегляду законності продовжуваного тримання його під вартою. Також мали місце порушення за ст. 6 Конвенції стосовно права заявника на доступ до захисника в провадженнях щодо вчинення вбивства, а первинні зізнання заявника могли мати значний вплив на подальший хід кримінального провадження в його справі та відігравати роль у вироках національних судів [6].

Таким чином, Суд з'ясовує, чи відповідає Конвенції сам національний закон і чи відповідають їй загальні принципи, які сформульовані в ньому, чи впливає з нього загальний принцип юридичної визначеності, який вимагає від закону відповідного верховенства права. Це має значення, адже коли національний закон передбачає можливість позбавлення волі, то такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні.

Суд наголошує на постійних порушеннях ст. 5 Конвенції у справах щодо України, а саме:

– коли не існує жодних законодавчих положень, які б передбачали (навіть шляхом посилання) процедуру щодо тримання особи під вартою з метою екстрадиції або застосування інших міжнародно-правових заходів правової допомоги в кримінальних провадженнях;

– коли тримання особи під вартою не переслідує мети, яка зазначена у ст. 5 Конвенції, що порушило вимогу цієї статті;

– коли адміністративний арешт, який формально підпадає під дію п. 1 ст. 5, використовувався для забезпечення перебування особи під вартою для інших цілей;

– коли дводенна затримка у звільненні заявника з-під варти не відповідала вимогам практики Суду, оскільки адміністративними формальностями можуть бути виправдані лише декілька годин такої затримки.

У справі «Харченко проти України» Суд розглядав три періоди досудового ув'язнення заявника й щодо двох із них зафіксував порушення ст. 5 Конвенції. Проте окремі проблеми (узяття під варту та продовження строку тримання під вартою за санкцією прокурора, а також неврахування періоду ознайомлення з матеріалами справи в строк досудового ув'язнення) уже не існували завдяки внесенню змін до чинного законодавства.

Суд дійшов висновку, що наявна в Україні практика тримання особи під вартою лише на тій підставі, що до суду першої інстанції надійшов обвинувальний висновок, не ґрунтується на чітких і передбачуваних юридичних нормах і на висновку про наявність порушення Конвенції.

Інша актуальна проблема, що досить часто зачіпається в ЄСПЛ щодо України, – право на заборону катування, нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження й покарання. Суд наголошує, що ця норма є імперативною, тобто не передбачає винятків і відображає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

У рішенні у справі «Ісмаїлов проти України» заявник стверджував, що з ним погано поводитися під час тримання під вартою у відділі міліції та що державні органи не провели із цього приводу ефективного розслідування. За твердженням заявника, під час його тримання у відділі міліції кілька співробітників міліції неодноразово били його руками та ногами з наміром змусити його визнати себе винним у вчиненні злочину. За висновком судово-медичного експерта, заявник отримав легкі тілесні ушкодження, у зв'язку з чим центральний районний суд м. Сімферополя порушив кримінальне провадження, але згодом слідчий прокуратури АРК відмовив у його порушенні за скаргами заявника, установивши, що ушкодження, нанесені заявнику у відділі міліції, могли бути заподіяні ним самостійно. Заявник оскаржив цю постанову до суду, зазначивши, що слідчий не встановив, яким чином заявнику були завдані тілесні ушкодження. Уряд стверджував, що заявник не вичерпав усі національні засоби юридичного захисту.

У своєму рішенні Суд нагадує, що ст. 3 Конвенції забороняє катування, нелюдське й таке, що принижує людську гідність, поводження. Погане поводження має досягти мінімального рівня жорстокості. Оцінка цього мінімального рівня є відносною, вона залежить від обставин справи, наприклад, тривалості такого поводження, його фізичних і психічних наслідків. Що стосується особи, яку було позбавлено волі, то застосування фізичної сили, необхідність чого не була однозначно зумовлена поведінкою особи, принижує людську гідність і є порушенням права за ст. 3 Конвенції. У зв'язку із цим Суд вважає, що наявні матеріали вказують на те, що тілесні ушкодження завдано заявнику в той час, коли він утримувався під вартою у відділі міліції. Зокрема, Суд звертає увагу на висновок експерта, в якому зазначені час і спосіб, яким було завдано ушкодження, що збігається з

твердженням заявника та відхиляє заперечення уряду щодо невичерпання національних засобів юридичного захисту, установивши, що заявник з огляду на конкретну ситуацію звільнявся від учинення подальших дій.

У Кримінальному процесуальному кодексі приділена належна увага людській гідності. Однак не можна не зауважити, що право на повагу до гідності й заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання гарантується ст. 28 Конституції України та численними міжнародними договорами, чинними в Україні. Тому, мабуть, справа не лише в законодавчому закріпленні заборони катування. Навпаки, як убачається з «пілотного» рішення у справі «Каверзін проти України», порушення ст. 3 як у матеріальному аспекті (тобто встановлення відповідальності державних органів за жорстоке поводження з особами, які трималися під вартою), так і в процесуальному (тобто непроведення ефективного розслідування, а також уникнення покарання представниками державних органів, відповідальних за таке жорстоке поводження), було констатоване приблизно в 40 справах, незважаючи на загальну законодавчу заборону катування та нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження. Тому йдеться насамперед про зміну практики, а не законодавства.

Висновки. Отже, усе вищевикладене вказує на те, що питання наявності на національному рівні засобів юридичного захисту, так само, як і питання ефективності наявних засобів юридичного захисту, є першочерговим предметом спору між заявником і державою-відповідачем на етапі дослідження Європейським судом заяви про порушення Конвенції.

Прецедентне право ЄСПЛ не містить конкретної дефініції терміна «засоби правового захисту», хоча в багатьох рішеннях і звітах містяться вказівки на його значення. В одному зі звітів Європейська Комісія відзначила, що загально визнані правила, які регулюють порядок вичерпання внутрішніх засобів правового захисту, вимагають, щоб мало місце звернення за допомогою до всіх засобів, представлених національним законодавством, які в принципі здатні забезпечити ефективний і достатній захист від порушень, відповідальність за котрі на міжнародному рівні повинна нести держава.

Література:

1. Мушак Н. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях : дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Н. Мушак ; Київ. ун-т права НАН України. – Київ, 2011. – 235 с.
2. Рабінович П. Знання практики Європейського суду з прав людини як передумова ефективного використання механізму їх захисту в Україні / П. Рабінович // Право України. – 2009. – № 4. – С. 42–46.
3. Жуковська О. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування український контекст / О. Жуковська. – К. : ВПОЛ, 2004. – 356 с.

4. Супрун Д. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського Суду з прав людини : дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Д. Супрун ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2002. – 219 с.
5. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. №2186/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14>.
6. Практика Європейського суду з прав людини.

Ковалев А. В. Влияние международных конвенций и практики Европейского суда по правам человека на обеспечение прав и свобод осужденных лиц в Украине и странах Европейского Союза

Аннотация. В статье анализируются международные конвенции, обеспечивающие права и свободы осужденных, указаны вопросы, которые возникают при применении международных конвенций, предложены пути их решения, а также рассматривается практика Европейского Суда по правам человека относительно осужденных в Украине и странах ЕС.

Ключевые слова: Конвенция, Декларация, Европейский Суд, права, свободы, осужденный.

Kovalev A. The impact of international conventions and the European Court of Human Rights on the rights and freedoms of the convicted persons in Ukraine and the EU

Summary. This article analysis the international conventions that ensure the rights and freedoms of prisoners referred to issues that arise in the application of international conventions and proposed solutions, and considered the practice of the European Court of Human Rights regarding persons convicted in Ukraine and the EU.

Key words: Convention, the Declaration of the European Court, rights, freedom, condemned.